

Aurora – En kort kommentar

Agnes Hellner*

Abstract: Genom grupptalan i det s.k. Auroramålet stämmer en grupp unga personer svenska staten för bristande åtgärder i syfte att begränsa klimatförändringarna. Det sker i en tid när klimatprocesserna blivit alltfler internationellt och när Europadomstolen står inför att avgöra de första målen som gäller hur EKMR ska tolkas med avseende på klimatförändringarna. I kommentaren resonerar jag kring vad det är som gör klimatprocesserna och Aurora till ett nytt rättsligt fenomen. Jag gör också nedslag i frågan om fastställelsetalans tillåtlighet.

Keywords: klimatförändringar, mänskliga rättigheter, EKMR, klimatprocess, civilprocess, grupptalan, processförutsättningar, fastställelsetalan

1. Inledning

Genom grupptalan som väcktes av en av talespersonerna för den ungdomsledda organisationen Aurora vid Nacka tingsrätt i november 2022 stäms den svenska staten för bristande agerande i syfte att skydda jordens klimat. Talan i Auroramålet är en av de första i sitt slag i en svensk domstol och fenomenet klimatprocesser, s.k. "climate change litigation", har därmed nått Sverige. Auroramålet som sådant, likväl som fenomenet att stämma stater och bolag för bristande uppfyllelse av förpliktelser som följer av internationella åtaganden till skydd för klimatet, aktualiserar ett antal frågor. Några av dessa ska jag diskutera i det följande. Jag ska också göra nedslag i en mer specifik processrättslig fråga som är av betydelse för om Auroramålet kommer att prövas i sak eller avvisas p.g.a. processhinder.

* Universitetslektor i processrätt, Stockholms universitet. Kommentaren skrivs inom ramen för forskningsprojektet "Allocation of institutional responsibility for climate change mitigation in the Nordics" som är finansierat av Ragnar Söderbergs stiftelse.

2. Kort om talan

Käranden yrkar i första hand att domstolen ska fastställa att det utgör en kränkning av kärandens rättigheter enligt Europakonventionen (EKMR), som medför en skyldighet att tillerkänna skälig gottgörelse, att staten underlåter att göra sin rättvisa andel av de globala åtgärderna för att minska växthusgaskoncentrationen i atmosfären, för att hålla ökningen av den globala medeltemperaturen till 1,5° C jämfört med förindustriella nivåer (Stämningensansökan, p. 1). I andra hand yrkar käranden att staten ska åläggas att vidta processuella och materiella åtgärder för att "göra sin rättvisa andel av de globala åtgärderna för att minska växthusgaskoncentrationen i atmosfären, för att hålla ökningen av den globala medeltemperaturen till 1,5° C jämfört med förindustriella nivåer" (Stämningensansökan, p. 2).

Till grund för talan åberopas att miljöfaror och miljöhot som följer av klimatförändringarna riskerar att påverka kärandens och gruppmedlemmarnas liv, fysiska och psykiska hälsa, värdighet, välmående, hem och egendom. De faror och hot som käranden syftar på är bl.a. skogsbränder, torra, översvämningar, skador

på system för vatten- och energiförsörjning, ökad spridning av sjukdomar, samt ökad psykisk ohälsa och dödlighet. Eftersom medlemmarna i grupptalan är unga personer, är de enligt stämningen mer sårbara för psykisk ohälsa relaterad till klimatförändringarna. Långsiktiga konsekvenser av ett bristande agerande för att minska klimatförändringarna kommer enligt talan att drabba gruppmedlemmarna särskilt eftersom det är de som är unga idag som kommer att vara vid liv vid tidpunkten då klimatkrisen eskalerar.

Käranden menar att staten har positiva förpliktelser enligt artiklarna 2, 3 och 8 EKMR att vidta åtgärder för att undvika de risker som klimatförändringarna ger upphov till. Vidare argumenterar käranden för att rättigheterna måste tolkas tillsammans med det svenska grundlagsskyddet för miljön i 1:2 3 st regeringsformen (1974:152) (RF), annan svensk rätt som syftar till att skydda klimatet likväl som Parisavtalets 1,5-gradersmål och annan internationell rätt. Processuellt betonar käranden att EKMR (liksom EU-stadgan) ställer krav på en rätt till domstolsprövning och ett effektivt rättsmedel med avseende på en välgrundad talan gällande kränkningar av EKMR (och EU-stadgan). Skulle domstolen komma fram till att talan inte kan prövas, och därmed avvisa målet, hävdar käranden att det utgör en kränkning av artiklarna 6 och 13 EKMR samt artikel 47 i EU-stadgan. Århuskonventionen innebär att allmänheten ska tillförsäkras en rätt till rättslig prövning för att säkerställa efterlevnaden av regler som skyddar miljön, och ovan nämnda processuella rättigheter enligt EKMR och EU-stadgan ska enligt käranden tolkas i ljuset av Århuskonventionen (Stämningsansökan, p. 15, 375, 378–379, 381).

3. Vad är det nya?

Klimatprocesser är alltså ett nytt rättsligt fenomen. Sedan underrätten i det uppmärksammade Urgenda-målet 2015 biföll kärandens talan och ålade den nederländska staten att vidta åtgärder för att minska sin klimatpåverkan, har klimat-

processer förts i nationella domstolar runt om i Europa, i Europadomstolen och EU-domstolen. I än större utsträckning har de förekommit utanför Europa, särskilt i USA och Australien (Setzer och Higham 2023). Klimatprocesser kan definieras på olika sätt. En mycket vidsträckt definition skulle kunna rymma alla processer som rör en verksamhet som direkt eller indirekt påverkar klimatet. I denna artikel avses istället processer som uttryckligen och direkt adresserar klimatförändringar (Ruhl 2015; Hilson 2013). Trots att klimatprocesserna tagit olika form, har de i regel haft den saken gemensam att talan i målet vilat dels på FN:s klimatkonvention och Parisavtalet, dels mänskliga rättigheter. Vad gäller de europeiska processerna har Europakonventionens, EU-rättens och den nationella konstitutionella rättens rättighetsskydd kommit att spela en central roll i kärändens (eller klagandens, beroende på vilken processform det rör sig om) argumentation. Det senare är i och för sig inte unikt för klimatprocesserna. Men såtillvida kan klimatprocesserna sägas vara nya att parterna i dem åberopar folkrättsliga förpliktelser gällande klimatförändringarna som sådana och sätter dem i relation till respekten för mänskliga rättigheter. Det finns emellertid mer än ett sätt att förstå vad det är som är det nya med klimatprocesser, och det går att gräva ganska djupt i sökandet efter det. Jag ska göra några nedslag.

3.1 Klimatförändringar verkar "rättsligt störande"

Fisher m.fl. har beskrivit klimatförändringar som rättsligt "störande" eller "söndrande", eftersom de förutsätter ett uppbrott i förhållande till redan existerande rättsliga praktiker (Fisher, Scotford och Barritt 2017). De problem och rättsliga frågor som klimatförändringarna ger upphov till passar enligt Fisher och hennes medförfattare inte in i befintliga processrättsliga ramar eller etablerade doktriner; därför verkar klimatförändringarna störande på rådande ordning. Det blir då upp till ombud och rättsvetare

att hitta sätt genom vilka en befintlig ordning kan anpassas för att kunna rymma och hantera de nya problemen och frågorna (Fisher, Scotford och Barritt 2017). Klimatprocesser kan potentiellt vara ett medel för att nå sådana nya lösningar.

Vad är det då med klimatförändringar som gör att de rättsliga frågor de ger upphov till inte kan lösas med utgångspunkt i vad Fisher och hennes kollegor kallar "konventionell" rättstillämpning? De listar fyra egenskaper hos klimatförändringarna som skiljer dem från andra fenomen.

- För det första är klimatförändringarna ett ytterligt tydligt exempel på ett polycentriskt problem, i meningen att deras orsaker är kumulativa och indirekta och spänner över olika typer av mänskliga aktiviteter, i olika skala och olika sektorer, i olika länder och i olika tid. Klimatförändringarnas effekter är globala och måste därför bemötas på olika nivåer av beslutsfattande, i och utanför stater, av privata och offentliga aktörer.
- Åtgärder avseende klimatförändringar handlar i stora delar om att söka kontrollera ett framtida skeende, som i nuläget inte är fullt ut känt (trots att den vetenskapliga förståelsen av klimatförändringarna är god). Politiska och andra beslutsfattare måste hantera risk och osäkerhet, likväl som fördröjda effekter av ett handlande som redan skett eller sker nu.
- Klimatförändringarna kan ytterst sägas handla om samhällets hela framtid, och om hur resurser fördelas i det samhället. Här kan noteras att vad som står på spel är kollektiva värden, inte enkom individuella intressen.
- Rättssystemet vilar i flera avseenden på antaganden om stabilitet. Inte minst utgår rätten (likväl som politiska och sociala ramverk) från jordens klimat som en given förutsättning; ett stabilt förhållande. Klimatförändringarna upphäver den premissen.

Om naturen tidigare uppfattats som en oföränderlig fond mot vilken människan varit centrum för utveckling, såsom enda bärare av agens, omkastar klimatförändringarna rollerna (jmf. Latour 2017).

Jag vill mena att Auroras talan inbegriper en konfrontation med ovanstående svårigheter. De premisser som en rättsprocess uppställer ålägger dessutom domstolen att ta ställning, även i avsaknad av tydlig vägledning i lagstiftning, tidigare avgöranden eller doktrin. Jag ska återkomma till några av utmaningarna med detta avslutningsvis.

3.2 Klimatprocesser är ett exempel på en strategisk användning av domstolsprocessen

Processföring är allt som oftast strategisk i meningen att parterna vill uppnå något bestämt och utformar sin talan på det sätt de bedömer bäst gynnar deras syften. Därtill utgör en rättsprocess inte sällan en del av en strategi för att uppnå syften som rör andra eller större frågor än de som det enskilda målet aktualiserar.¹ Ändå är strategisk processföring, som klimatprocesser som Aurora utgör ett exempel på, om inte något nytt (jag återkommer till det) så något annat (Hess 2022).

Strategisk processföring kännetecknas av att rättsprocessen brukas för att nå en förändring i gällande rätt (Hess 2022). En sådan eftersträvad förändring kan vara knuten till politiskt känsliga frågor, där lagstiftaren redan kritiserats. Att skapa ett offentligt samtal och opinion i en viss fråga kan också vara ett syfte. Därtill kan strategiska mål leda till utveckling i det rättsvetenskapliga samtalet, genom att ljus sätts på

1. Jämför – för att ta ett exempel från central civilrätt – med en tvist gällande vårdnaden om ett barn. Nog kan den aktualisera överväganden hos part inte bara om vem som ska vara vårdnadshavare, utan också hur relationen mellan föräldrarna ska se ut, hur samarbete kan främjas, hur konflikter i minsta möjliga mån ska drabba barnet, på lång och kort sikt?

tidigare uppmärksammade rättsliga frågor (Lindblom 2004). Bakom en strategisk process finns ofta en organisation som över tid arbetar för att uppmärksamma den fråga som processen rör. I fallet Aurora står föreningen Aurora bakom kändan och stödjer denne ekonomiskt (Stämningensökan, p. 34). Kommunikation för att skapa opinion, få stöd (finansiellt och annat) och utveckla nätverk för vidare påverkansarbete kan föregå i bakgrunden av en strategisk process, oavsett om denna formellt sett förs av en fysisk person, en grupp fysiska personer eller av en juridisk person, såsom t.ex. en miljö- eller människorättsorganisation.

Kändan i den strategiska civilprocessen har en central roll i åtminstone två bemärkelser. Central initialt eftersom kändan många gånger (så även i Aurora) är den fysiska person vars egenskaper och anspråk – påstådda rätt – i flera avseenden avgör om målet ska kunna prövas i sak eller om det ska avvisas p.g.a. processhinder. Ett flertal formella villkor för prövningen av en fullgörelse- respektive fastställsetalan, för processbehörighet och talerätt, är konstruerade så att de gör kändans egenskaper och förhållande till den sak processen gäller rättsligt relevanta. Processförutsättningar erbjuder en mekanism för sällning och bestämmer samtidigt på det mest konkreta sätt gränserna för vad en civilprocess kan handla om, vem som får föra den och vad domstolen ska befatta sig med och inte (Ekelöf, Edelstam och Pauli 2019). Något implikationer av det återkommer jag till i avsnitt 4 nedan.

Kändan är central i den strategiska civilprocessen också eftersom hen kan ge processen ett ansikte, en berättelse att förstå och engageras av. Runt det ansiktet i processens centrum kan ett narrativ mejslas fram och kommuniceras. Narrativet i sig saknar i allmänhet direkt rättslig betydelse, men kan väcka sympati eller andra känslor eller sätta ljuset på ett problem (Rogers 2020; Peel och Markey-Towler 2021). Kändans person och berättelse kan vara en del av en kommunikationsstrategi, som främjar

den bakomliggande organisationens intressen (Hess 2022). Detta arbetssätt kan gynnas av att ombuden i dessa organisationer som, eftersom de inte är medlemmar i advokatsamfundet, kan avvika från samfundets vägledande regler om god advokatsed, och dels söka upp klienter de vill företräda, dels tillämpa en s.k. "success fee", innebärande att de endast tar betalt om de vinner målen (Stenlund 2021).

Aurora är långtifrån det första svenska exemplet på strategisk processföring. I det avseendet är klimatprocesser alltså inte en ny företeelse i Sverige. Stenlund har t.ex. visat hur stiftelsen Centrum för rättvisa och andra aktörer över tid verkat för att åstadkomma förändringar i gällande rätt (Stenlund 2021; se även Karlsson Schaffer 2022). Centrum för rättvisa har också bedrivit ett medvetet och konsekvent arbete för att de personer som de företräder ska få ett ansikte och en berättelse också utanför rättssalen. Över tid har det resulterat i mer övergripande narrativ om de frågor Centrum för Rättvisa processat om (Stenlund 2021).

Internationellt finns många exempel som illustrerar de olika komponenter som utmärker strategisk processföring. I det nu aktuella målet Klimaseniorinnen, där en grupp äldre för talan mot Schweiz i Europadomstolen för kränkningar av bl.a. rätten till liv enligt EKMR, används t.ex. kändans berättelse i opinionsbildande kommunikation av organisationen Greenpeace, som även ger sitt stöd till talan (Verein Klimaseniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland). På så vis levandegör kändans ansikte och berättelse den bakomliggande organisationens syften och rättspolitiska målsättningar. Samtidigt är kändans fall bara ett av många som den organisation som står bakom talan vill uppmärksamma. Den strategiska processen syftar ju som tidigare nämnt till att åstadkomma en förändring i gällande rätt. I förhållande till det större projektet är kändan i det enskilda fallet bara en av många som kan påverkas. Om organisationen bakom den strategiska processen driver ett bredare påverkansarbete,

är det inte troligt att det enskilda fallet omfattar alla aspekter av organisationens agenda. Organisationen söker istället över tid och med hjälp av ett flertal fall uppnå den önskade förändringen (Jmf. Galanters klassiska beskrivning av "repeat players", Galanter 1974).

3.3 Rättigheter i klimatkontext och klimat i allmän domstol

I klimatprocesser åberopas utöver Parisavtalet regelmässigt mänskliga rättigheter, skyddade folkrättsligt, EU-rättsligt och enligt nationell konstitutionell rätt (Hellner och Epstein 2023; van Zeven 2021). I Sverige, liksom övriga nordiska länder, saknas en rättighetstradition motsvarande den som finns i Centraleuropa. Att domstolsprocessen skulle vara ett medel för att kontrollera lagstiftaren, vilket får sägas vara centralt för processer där förenligheten av lagstiftare och myndigheters ageranden med konstitutionella rättigheter eller EKMR prövas, är en idé som är jämförelsevis ny i Sverige. Tidigare har det dominerande synsättet tvärtom varit att domaren lojalt ska förverkliga lagstiftarens intentioner (Andersson 2014; Hirsch 2011; Lindblom 2004; Nylund 2023; Hellner och Stenlund 2023). Inte heller har processföring i allmänt intresse, s.k. "public interest litigation", traditionellt förekommit i Sverige. I jämförelse med USA har fenomenet varit begränsat i Europa som helhet (Kelemen 2006). Nu har den saken kommit att förändras (Stenlund 2021; Hellner 2019) och Auroramålet bör förstås som en del av förändringen (jag återkommer till det nedan i avsnitt 4).

Aurora och andra klimatprocesser gäller storskaliga kränkningar av mänskliga rättigheter. Om de processer gällande kränkningar av rättigheter enligt Europakonventionen som hittills förekommit i Sverige haft ett tydligt fokus på strikt individuella intressen, har turen genom Aurora kommit till intressen som kan karaktäriseras som kollektiva, dvs. delade av en grupp individer (jmf. Lindblom 2008; Hellner 2019), eller allmänna. Det är inte förvånande,

särskilt eftersom en liknande förskjutning ägt rum också vad gäller mål i Europadomstolen, där framförallt rätten till liv (artikel 2) och rätten till privatliv (artikel 8) i tilltagande utsträckning har tillämpats i mål gällande miljön sedan 1994 och framåt (López Ostra v. Spain). Dessutom har som redan nämnts åberopandet av rättigheter – och inte minst EKMR – utgjort ett gemensamt drag i klimatprocesser internationellt (Peel 2018; van Zeven 2021). Om förhållandet mellan mänskliga rättigheter och miljön sedan lång tid tillbaka både beforskats, debatterats, och utvecklats genom rättstillämpning i Europadomstolen (Shelton 2011; Kobylarz 2018), har det utan tvivel också fått förnyad aktualitet i och med Parisavtalets undertecknande och klimatprocesserna (Voigt 2022; Duyck et al 2018; Kobylarz och Grant 2022).

För europeiskt vidkommande är de mål där kändarna fört stater inför Europadomstolen av särskilt intresse (Verein Klimasenioren Schweiz and Others v. Switzerland; Carême v. France; Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others; Uricchio v. Italy and 31 other States; De Conto v. Italy and 32 other States; Müllner v. Austria; Greenpeace Nordic and Others v. Norway; Soubeste and 4 other applications v. Austria and 11 other; Engels v. Germany). Inget av dessa mål – som för första gången konfronterar Europadomstolen med klimatförändringarna – är i skrivande stund avgjorda. Klart står att de för Europadomstolen representerar ett vägval med avseende på hur konventionsrättigheterna ska tolkas i relation till klimatförändringarna och de konsekvenser de har och väntas få. De aktualiserar ett flertal processuella och materiella frågor, som redan blivit föremål för omfattande diskussion i doktrin (se t.ex. Keller och Heri 2022; Feria-Tinta 2022). I vilken utsträckning mänskliga rättigheter ger upphov till skyldigheter för stater att skydda den som drabbats eller i framtiden kommer att drabbas av klimatförändringar, är en fråga många menar Europadomstolen knappast

längre kan väja för, med legitimiteten i behåll (jmf. Kobylarz 2022).

Talan i Aurora är civilrättslig och väcks vid allmän domstol. I Sverige är civilprocessen inte den vanligaste processformen för miljörättsliga anspråk (Ebbesson 2023). Den miljörättsliga lagstiftningen utgörs av en kombination av civilrättsliga och offentlighetsrättsliga bestämmelser och det tillämpliga processrättsliga regelverket är komplext såtillvida att det i stor utsträckning varierar beroende på måltyp. EU-rätten präglar i hög grad såväl den materiella som den processuella miljörätten. Miljörättsliga mål har ofta förvaltningsrättslig karaktär, såtillvida att partsställningen i regel är sådan att en enskild (fysisk eller juridisk person) har en myndighet som motpart. Miljömål gällande tillämpningen av miljöbalkens regler prövas (huvudsakligen) i de särskilda mark- och miljödomstolarna. Andra mål som gäller miljön prövas i allmän förvaltningsdomstol (exempelvis mål om jakt och skog). I många av dessa mål har Århuskonventionens (och den EU-rättsliga sekundärlagstiftning och rättspraxis som hänför sig till den) införlivande i svensk rätt inneburit att miljöorganisationer numera kan överklaga myndighetsbeslut och domar på miljörettens område (Darpö 2013; Darpö 2020).² I den mån processföring i allmänt intresse förekommit på miljörettens område i Sverige under det senaste dryga decenniet är det därför inte förvånande att det skett inom ramen för de processformer som omfattas av Århuskonventionens genomförande. I den mån parter i svenska domstolsprocesser hittills åberopat klimaträttsliga skyldigheter, har också det skett inom ramen för processer gällande tillstånd för miljöfarlig verksamhet (Hellner 2020). Än så länge

2. På senare år har Högsta förvaltningsdomstolen meddelat några avgöranden gällande överklagbarhet som kan anses gå i en annan riktning än tidigare rättspraxis på miljörettens område, genom att begränsa tillgången till rättslig prövning, jmf. HFD 2020 ref. 12 och HFD 2023 ref. 36.

för Århuskonventionens betydelse för fysiska personers rätt till domstolsprövning anses ha varit mer begränsad än vad som varit fallet för miljöorganisationers motsvarande rätt (Hellner 2019). Talan i Aurora – som alltså inte förs av organisationen som sådan, utan av en en grupp fysiska personer, och i civilprocessuell ordning – sticker i dessa båda avseenden ut i jämförelse med andra miljörättsliga mål som rör kollektiva eller allmänna intressen.

Det går att reflektera kring vilken signal det sänder att Aurora inte betecknar sig som en miljöorganisation som agerar i allmänt intresse (i min avhandling kallade jag miljöorganisationers anspråk "supra-individuella" när de saknade anknytning till en individuell rättighet), utan en grupp unga människor vars individuella mänskliga rättigheter hotas av klimatförändringarna. Samtidigt vill jag mena att det är en processrättsligt mindre beprövad (och mer intressant) väg att gå än att som miljöorganisation t.ex. klaga på ett tillståndsbeslut. (Det kan noteras att de två klimatprocesser som hittills drivits i de nordiska länderna förts inom ramen för andra taleformer än den som är aktuell i Aurora (Natur og Ungdom och Greenpeace mot Staten och Finlands naturskyddsförbund och Greenpeace mot staten)).

I och med Aurras val av processform och talan ställs flera frågor angående tolkningen av rättegångsbalkens regler på sin spets. Till en av dem vänder jag mig nu.

4. Finns hinder mot en prövning i sak? En kort kommentar till Aurras yrkande i första hand

Ovan har jag pekat på aspekter som gör Auroramålet till ett i flera avseenden nytt rättsligt fenomen i Sverige. Frågan är nu närmast om förutsättningar finns att ta upp målet till prövning i sak. Processrättsliga och konstitutionella dimensioner av denna fråga har sedan tingsrätten utfärdade stämning i målet behandlats i skriftväxlingen mellan parterna. Vid tidpunkten för författandet av den här artikeln har Nacka

tingsrätt nyligen beslutat att med stöd av 56:13 rättegångsbalken (1942:740) (RB) hänskjuta – eller hissa – ett flertal frågor gällande tillåtligheten av talan till Högsta domstolen (Nacka tingsrätts beslut den 20 oktober 2023 i mål T 8304-22). Jag tänkte emellertid kort resonera kring de processrättsliga förutsättningarna för att förstahandsyrkandet om fastställelse ska kunna prövas i sak av domstolen. Andra processuella frågor som kan komma att kräva ett ställningstagande i Aurora, lämnar jag av utrymmesskäl därhän.³

Som nämnts ovan yrkar käranden i första hand att domstolen ska fastställa att det utgör en kränkning av kärandens rättigheter enligt EKMR, som medför en skyldighet att tillerkänna skälig gottgörelse, att staten underlåter att göra sin rättvisa andel av de globala åtgärderna för att minska växthusgaskoncentrationen i atmosfären, för att hålla ökningen av den globala medeltemperaturen till 1,5 °C jämfört med förindustriella nivåer (Stämningensansökan p. 5). Talan är med andra ord en fastställsetalan, reglerad i 13:2 1 st RB. Bestämmelsen ställer vissa krav gällande utformningen av talan. Kraven utgör processförutsättningar och brister i uppfyllelse av desamma utgör således grund för avvisning. Samtidigt finns krav på tillhandahållande av ett rättsmedel i ett mål i nationell domstol gällande Europakonventionens efterlevnad.

13:2 1 st RB förutsätter inledningsvis att talan rör ett visst *rättsförhållande*, varom det råder *ovisshet som länder käranden till förfång*. Begreppet rättsförhållande har förståtts på så vis att käranden ska framställa ett yrkande om att domstolen ska fastställa en viss rättsföljd ska gälla mellan parterna (Ekelöf, Edelstam och Pauli 2019). En

ren rättsfråga som saknar bäring på en viss tvist utgör därmed inte en fråga om ett rättsförhållande (Lindell 2021).

Att det inte är möjligt enligt 13:2 1 st RB att föra en talan avseende en ren rättsfråga harmonierar med den svenska grundlagsbestämmelsen om normprövning i 11:14 RF, eller i vart fall tillämpningen av den, som innebär att normprövning endast får ske i konkreta fall. Normprövning innebär en prövning huruvida en rättslig norm strider mot norm som står högre i normhierarkin. Grundlagsbestämmelsen i sig innehåller till sin ordalydelse inte något uttalat förbud mot abstrakt normprövning. Vad som anges i 11:14 RF är att domstolen inte får tillämpa en bestämmelse som strider mot överordnad lag. Den fråga som domstolen har att ta ställning till vid prövningen är en lagtolkningsfråga (också det en rättsfråga). Att det är en normprövning i det konkreta fallet som avses kan möjligen utläsas genom att 11:14 RF tar sikte just på *tillämpningen*. Vidare förstår man av grundlagsbestämmelsens ordalydelse att rättsföljden inte är ogiltigförklaring av bestämmelsen i fråga, utan åsidosättande *in casu*, vilket också det antyder att normprövningen ska ske i ett konkret fall. Att normprövningen ska vara konkret och inte abstrakt är gällande svensk rätt (Bull och Sterzel 2015).

Grundlagsbestämmelsen i sig pekar inte ut en taleform för normprövning. Istället sker den senare inom ramen för en process reglerad i annan lagstiftning. Annorlunda uttryckt förutsätter normprövning i domstol att ett mål är anhängiggjort (Derlén, Kindholm och Naartti-järvi 2021). På det civilprocessuella området kan normprövning t.ex. ske inom ramen för en fastställsetalan enligt 13:2 1 st RB, som alltså endast får föras i fråga om konkreta rättsföljder. Skulle en normprövning ske *in abstractum*, rör prövningen inte heller ett rättsförhållande i rättegångsbalkens mening. I fallet Aurora är det emellertid inte normprövning som kommer i fråga, eftersom ingen lägre norm påstås strida mot kärandens rättigheter enligt EKMR. Likväl

3. Inom ramen för mitt pågående forskningsprojekt "Allocation of institutional responsibility for climate change mitigation in the Nordics", finansierat av Ragnar Söderbergs stiftelse, planerar jag återkomma till bl.a. frågan om talerätt.

måste talan alltså gälla ett rättsförhållande och inte blott och bart en rättsfråga.

Principiellt står det alltså klart att abstrakta lagtolkningsfrågor inte får prövas inom ramen för 13:2 1 st RB oavsett om de avser förenligheten mellan olika normer i normhierarkin eller inte. Inte heller får andra rena rättsfrågor, såsom t.ex. en fråga om hur vissa fakta ska bedömas rättsligt, eller en sakfråga, dvs. en fråga huruvida vissa omständigheter verkligen inträffat, prövas inom ramen för 13:2 1 st såvida sådana frågor inte innebär ett led i besvarandet av en fråga om en rättsföljd föreligger mellan parterna (Ekelöf, Edelstam och Pauli 2019; Andersson 2008). Andersson har jämfört med mellandomsinstitutet, som till skillnad från fastställesetalan, tillåter att rättsfrågor prövas åtskilt. 17:5 2 st RB anger uttryckligen att särskild dom får ges "över hur en viss i målet uppkommen fråga, som främst angår rättstillämpningen, skall bedömas vid avgörande av saken". Samtidigt har begreppen "rättsfråga" och "rättsförhållande" inte förstått enhetligt i rättspraxis och avgränsning dem emellan har varit föremål för diskussion i doktrin (Lindell 2021; Andersson 2008; Fitger 2023).

Parternas skriftväxling i fråga om processhinder kopplade till möjligheten att föra en fastställesetalan som Auroras kan förstås mot den bakgrunden. Mot Auroras fastställeseyrkande invänder staten att det rättsförhållande som Auroras talan rör inte är konkret utan abstrakt. Vidare menar staten att Auroras fastställeseyrkande inte har en tillräckligt tydlig koppling till konkreta omständigheter som åberopas till grund för talan. Därmed är det rättsförhållande som talan avser inte så preciserat att verkan av en fastställelseedom är överblickbara, enligt staten (Svaromål i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 10 och 12). Staten menar därför att det skulle strida mot förbudet mot abstrakt normprövning i 11:14 RF eller i vart fall grundläggande värden i det svenska styrelseskicket (Svaromål i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 10–12) att pröva Auroras fastställeseyrkande. Till

utvecklande av det senare hänvisar staten i sitt svaromål till att det ligger utanför domstolarnas konstitutionella roll att pröva en talan som Auroras. Varför? Staten anför dels att förvaltningen inte är underkastad kontroll för sin passivitet om det inte finns någon typ av tillräckligt precis författningsreglering av vad förvaltningen är skyldig att göra. Dels finns enligt svaromålet en begränsning i domstolarnas offentlighetsrättsliga rättsbildande roll, såtillvida att den inte utsträcks till områden där det allmänna är passivt (Svaromål i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 24–25).

Bestämmelsen i 13:2 1 st RB kvalificerar som framkommit ovan inte rättsförhållanden på det sätt som staten gör i svaromålet. I NJA 2007 s. 718 yrkade Unibet att domstolen skulle fastställa att vissa lotteribestämmelser inte skulle tillämpas gentemot bolaget. Högsta domstolen uttalade att en fastställesetalan ska avse ett konkret rättsligt förhållande mellan parterna och fann att talan inte uppfyllde det kravet, utan att den istället gällde abstrakt normprövning, dvs. en lagtolkningsfråga avseende förenligheten mellan svensk rätt och EU-rätten.

Utifrån ovanstående kan statens invändning i Aurora förstås så att den riktar in sig på distinktionen mellan rättsförhållande och rättsfråga.⁴ Andersson har antagit att distinktionen mellan de två har till ändamål "att konkretisera processföremålet så att konsekvenserna av domen blir överblickbara samt att förbehålla process avseende vissa rättsfrågor för sådana parter som är direkt och konkret berörda av rättsfrågorna" (Andersson 2008; Ekelöf, Edelstam och Pauli 2019). I linje med det har både Andersson och Lindell argumenterat mot en alltför formalistisk förståelse av begreppen rättsfråga och rättsförhållande. En ordning där faststäl-

4. Att staten också gör gällande att talan strider mot förbudet mot abstrakt normprövning bortser jag från i det följande. Som redan konstaterats uppfattar jag inte att målet aktualiserar normprövning över huvud taget.

lelsetalan tillåts om domens konsekvenser för parterna är tillräckligt överblickbara och talan preciserad är att föredra, har de båda menat. I detta ligger enligt Andersson att fler frågor än de som är tvistiga mellan parterna inte bör omfattas av processen. Utifrån detta synsätt går det att argumentera för att just frågorna om överblickbarhet för parterna och precision är av särskilt intresse i Aurora.

I stämningensansökan utvecklar käranden inte påståendet att talan rör ett rättsförhållande nämnvärt. Vad som anges är kort att det är fråga om ett "rättsförhållande, eftersom den grundar sig på att kärandens rättigheter enligt EKMR har kränkts vilket medför en skyldighet att tillerkänna skälig gottgörelse" (Stämningensansökan i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 50). Den rättsföljd som nämns är skyldigheten att tillerkänna skälig gottgörelse. Samtidigt konkretiseras inte vad som enligt käranden skulle utgöra en "skälig gottgörelse". Tvärtom anges uttryckligen att frågan om skälig gottgörelse inte är del av talan (Stämningensansökan i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 51). Anledningen sägs vara att det är för tidigt att pröva den frågan eftersom den är avhängig de åtgärder staten vidtar framöver. Käranden pekar i och för sig på konkreta sätt varigenom klimatförändringarna redan idag påverkar och i framtiden kan komma att påverka honom och medlemmarna i grupptalan (Kärandens yttrande den 28 augusti 2023 i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 10–17), men förklarar att det i nuläget inte går att säga precis vilka skador som kommer att komma i fråga. Käranden liknar fastställsetemat i Aurora vid mellandomstemat i NJA 2015 s. 899, som gällde skadeståndsskyldighet i och för sig, om Svenska Byggnadsarbetareförbundets stridsåtgärder skulle vara oförenliga med EKMR. Snarare än att argumentera kring uppfyllelsen av rättsförhållanderekvisitet utgår kärandens argumentation från artikel 13 EKMR, om rätten till effektiva rättsmedel för påstådda kränkningar av rättigheter som skyddas av konventionen (Kärandens yttrande den 28 augusti 2023 i Nacka

tingsrätts mål 8304-22, p. 56 och framåt). Mot den bakgrunden, kan talan förstås så att käranden menar att fastställandet av en rättighetskränkning *i sig* skulle kunna utgöra en rättsföljd, såsom utgörande en del i en gottgörelse för de skador klimatförändringarna framförallt i framtiden kommer att resultera i, om inte staten gör sin del för att minska de utsläpp som orsakar dem (Jmf. Kärandens yttrande den 28 augusti 2023 i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 95). Det kan låta som ett cirkelresonemang att själva konstaterandet av att staten kränkt kärandens rättigheter enligt EKMR också är en rättsföljd av samma konstaterande. Men att ett erkännande av att en rättighetskränkning ägt rum utgör en nödvändig del av en skälig gottgörelse i konventionens mening följer av Europadomstolens rättspraxis (se bland många avgöranden t.ex. *Amuur v. France*, p. 36. Se även SOU 2010:87 s. 391 och 393). Ett sådant resonemang beaktar också den speciella problematik med fördröjda effekter av utsläpp som klimatförändringarna aktualiserar (jmf. Avsnitt 3.1 ovan) vilket, som jag strax ska återkomma till, kan vara ett skäl att anse att fastställsetalan är lämplig.

Hur det resonemanget knyter an problematiken att talan är öppet hållen med avseende på vilka rättsföljder som kommer i fråga och konsekvenserna av en fastställlesedom är svåra att överblicka, är för mig inte helt tydligt. Argumentationen har istället sin huvudsakliga ankring i den konventionsrättsliga rätten till ett effektivt rättsmedel. Sätillvida uppvisar den likheter med EU-domstolens resonemang i Braathens, där domstolen fann att artikel 47 i EU-stadgan ställer krav på att den nationella processrätten tillhandahåller en prövning som möjliggör fastställande av att diskriminering skett (C-30/19 Diskrimineringsombudsmannen v. Braathens, p. 46, 56. Jmf. Ghavanini 2022). Ett avgörande som i sin tur föranlett en diskussion om hur 13:2 RB kan och bör tolkas, inte minst i ett mål som inte i första hand rör rätten till ekonomisk kompensation (Bellander och Munck af Rosenschöld 2023). En annan reflektion är att

argumentationen i fråga om förhållandet mellan den tillämpliga nationella rätten och artikel 13 EKMR i någon mån känns igen ifrån tidig rättspraxis från HD gällande möjligheten att utfå skadestånd vid överträdelser av EKMR. NJA 2005 s. 462 gällde rätt till skadestånd från det allmänna för brott mot artikel 6 EKMR, bestående i långsam handläggning av ett brottmål. Vid tidpunkten för avgörandet fanns inte någon uttrycklig bestämmelse avseende ideellt skadestånd vid långsam handläggning i domstol, vilket enligt huvudregeln krävs för att sådant skadestånd ska kunna utgå. HD grundade i målet istället en rätt till ideellt skadestånd direkt på artikel 13 EKMR: rätten tillskapades ur skyldigheten att tillhandahålla ett effektivt rättsmedel (Stenlund 2021). På ett liknande sätt förefaller ovanstående argumentation i fråga om tillåtligheten av fastställsetalan innebära att skyldigheten att tillhandahålla ett effektivt rättsmedel, som omfattar en möjlighet till fastställelse av att en rättighetskränkning skett, i sig etablerar en sådan rättsföljd mellan parterna som fastställsetalan enligt RB förutsätter.

Åter till de övriga rekvisit som fastställsetalan enligt 13:2 1 st RB förutsätter. Käranden gör gällande att ovissheten kring rättsförhållandet *länder käranden till förfång*. Något som staten ifrågasätter. Den oro och ängslan samt svårighet att planera sin framtid som käranden åberopat som grund för att ovissheten gällande rättsförhållandet medför förfång för denne, är enligt staten alltför vaga, subjektiva och samtidigt inte tillräckligt tydligt kopplade just till käranden. Här förefaller staten i någon mån mena att det faktum att vem som helst kan uppleva vad käranden upplever, gör att förfångsrekvisitet inte är uppfyllt. Att många drabbas på liknande sätt borde emellertid inte vara ett hinder för tillgången till en rättslig prövning. Den av staten beskrivna vagheten kan ha att göra med att konsekvenserna av bristande åtgärder för att begränsa klimatförändringarna i dagsläget är svåra att överblicka.

Bestämmelsen i 13:2 1 st är vidare fakultativ, dvs. den överlåter ett visst handlingsutrymme till domstolen när den avgör om en fastställsetalan ska tas upp till prövning eller inte (Wallerman 2015). Bestämmelsens fakultativa karaktär har i praxis getts innebörden att talan ska prövas i sak om, utöver de förutsättningar som framgår uttryckligen i 13:2 1 st, rätten med hänsyn till omständigheterna finner att den aktuella fastställsetalan framstår som *lämplig* (NJA 2005 s. 517). Enligt Lindell innebär det att en intresseavvägning ska göras: en prognostisk bedömning beträffande sannolikheten för att ovissheten blir undanröjd, vilken ska vägas mot nyttan för käranden av att den blir det och risken för skada på svarandens intressen (Lindell 2015). Lämplighetsbedömningen ska inte omfatta faktorer som redan beaktats vid prövningen av övriga rekvisit.

Staten anför i svaromålet att Auroras fastställsetalan inte är lämplig, med hänsyn till att tvisten genom processen troligen inte kommer att bli slutligt avgjord i och med prövningen. Här ges inte någon riktigt tydlig motivering, men staten hänvisar bl.a. till att rättsförhållandet som talan avser baserar sig på oförutsebara förhållanden som är under ständig förändring, varför det går att ifrågasätta om det kan avgöras slutligt alls. Käranden menar att en fastställsetalan, om den efterlevs, skulle kunna förhindra att en kränkning av kärandens rättigheter enligt konventionen uppstår. Därmed skulle käranden sakna skäl att väcka en efterföljande fullgörelsetalan avseende gottgörelse (Kärandens yttrande den 28 augusti 2023 i Nacka tingsrätts mål 8304-22, p. 81). Käranden för även fram att fastställsetalan är den lämpligaste taleformen, just därför att skadan inte kan preciseras idag.

Den materiella rätt som Auroramålet gäller präglas av målsättningar, som staterna i framtiden ska nå för att klimatförändringarna ska bli mindre (Bogojevic 2023). Bedömningen av om processförutsättningarna är uppfyllda i målet, kan ytterst sägas handla om möjligheten att redan idag pröva om staten kan hållas

rättsligt ansvarig i fråga om efterlevnaden av sådana mål, och de skador unga i framtiden kan komma att lida om de inte nås. Om ett sådant ansvarutkrävande genom domstolsprövning ska vara möjligt, tycks fastställsetalan – varigenom omfattningen av de framtida skadorna kan lämnas utanför prövningen – enligt min mening vara en lämplig form för det. Samtidigt innebär det faktum att Europadomstolen ännu inte avgjort något mål om klimatförändringar att det finns en osäkerhet i fråga om och i så fall när staten kan anses kränka den enskildes rättigheter genom bristande klimatåtgärder.

5. Avslutande ord

Auroras talan tar i likhet med flertalet andra klimatprocesser sikte på pågående rättighetskränkningar, som sägs drabba kändanden idag men som kommer att få än mer kännbara konsekvenser i framtiden. Det ligger i klimatförändringarnas natur att dessa konsekvenser inte fullt ut kan preciseras idag. Att klimatförändringarna kommer att få ingripande effekter står klart, men hur var och en av medlemmarna i Auroras grupptalan kommer att drabbas kan bara framtiden utvisa.

Europadomstolen har ännu inte avgjort något mål om klimatförändringarna. Det finns många frågor gällande konventionens tillämpning på klimaträttens område som inte har något säkert svar. Det kan emellertid konstateras att de klimatprocesser som nu förs i Europadomstolen har likheter med Auroras talan, bl.a. genom att de grundar sig på samma konventionsartiklar. Avgöranden i tre av dessa mål väntas nu från domstolen, som avgör dem i Grand Chambre. I takt med att klimatförändringarna får mer kännbara konsekvenser i Europa, lär klimatprocesserna knappast bli färre. Att EKMR kan komma att få allt större betydelse som verktyg för att kontrollera och påverka staternas agerande på klimatområdet finner åtminstone jag sannolikt.

När svenska domstolar nu står inför frågan om Aurora ska tas upp till prövning i sak, ska 13:2 1 st RB tolkas konventionskonformt. Det

kan innebära att ”vissa i lagmotiv, praxis eller doktrin antagna begränsningar i tillämpningsområdet inte kommer att kunna upprätthållas” (NJA 2005 s. 462). Prövningen av processuella frågor sker alltid i en materiellrättslig kontext. Den nu aktuella materiella lagstiftningen och talan i sig gäller i viss mån framtida förhållanden, vilket komplicerar målet. Klimatförändringarnas själva natur talar enligt min mening för att fastställsetalan är en lämpligare taleform än fullgörelsetalan. Hur Europadomstolen kommer att tillämpa konventionen på klimatområdet, är en fråga vars många bottnar kommer att besvaras först över tid.

Referenser

- ANDERSSON, T. 2008. Abstrakt lagprövning – en aspekt på Unibetmålet. I *Festskrift till Johan Hirschfeldt* red. Sten Hecksher och Anders Eka, 19–31. Sverige: Iustus.
- ANDERSSON, T. 2014. Axel Hägerström’s Influence on Legal Thinking in Sweden: All Mod Cons in the Valley between What Is and What Ought to Be. I *Axel Hägerström and Modern Social Thought* red. Sven Eliason, Patricia Mindus och Steven P Turner, 205–230. Storbritannien: Bardwell Press.
- BELLANDER, H. och MUNCK AF ROSENSCHÖLD, J. 2022. Flygpassageraren och rättgångsbalken. Omkullkastade grundprinciper eller business as usual? *Svensk Juristtidning*, 941–958.
- BOGOJEVIC, S. 2023. Legal Dilemmas of Climate Action. *Journal of Environmental Law*, 35(1): 1–9.
- BULL, T. och STERZEL, F. 2015. *Regeringsformen – En kommentar*. Studentlitteratur: Lund.
- Carême v. France (application no. 7189/21).
- DARPÖ, J. 2013. Rätten att klaga på miljöbeslut i EU-rättslig belysning Del I. *Europarättslig tidskrift*, 2:217–235;
- DARPÖ, J. 2013. Rätten att klaga på miljöbeslut i EU-rättslig belysning Del II. *Europarättslig tidskrift*, 3: 481–506.
- DARPÖ, J. 2020. Om allmänhetens stöd och ickebeslut i skogen. *JPMiljönet* 2020-11-23.
- De Conto v. Italy and 32 other States (no. 14620/21).
- DERLÉN, M., LINDHOLM, J. och NAARTIJÄRVI, M. 2021. *Konstitutionell rätt*, Norstedts: Stockholm.

- Duarte Agostinho and Others v. Portugal and 32 Others (application no. 39371/20).
- DUYCK, S., JODION, S., and JOHL, A. red 2018. *Routledge Handbook of Human Rights and Climate Governance*. USA: Routledge.
- EBBESSON, J. 2023. *Miljö rätt*. Iustus: Uppsala.
- Engels v. Germany (no. 46906/22).
- FERIA-TINTA, M. 2022 The future of environmental cases in the European Court of Human Rights: extraterritoriality, victim status, treaty interpretation, attribution, imminence and 'due diligence' in climate change cases. *Journal of Human Rights and the Environment* 13:172–194.
- Finlands naturskyddsförbund och Greenpeace mot staten, KHO:2023:62.
- FITGER, P. 2023. *Rättegångsbalken Kommentaren till 13 kap. 2 §*. Juno 2023-06-07.
- FISHER, E., SCOTFORD, E. och BARRITT, E. 2017. The Legally Disruptive Nature of Climate Change. *The Modern Law Review* 80(2) 173–201.
- GHAVANINI, A. 2022. Remedies for non-material damages: Striking out in a new direction? *Braathens. Common Market Law Review* 59 151–170.
- HESS, B. 2022. Strategic Litigation: A New Phenomenon in Dispute Resolution? *Max Planck Institute Luxembourg for Procedural Law Research Paper Series* 3, 1–33.
- HELLNER, A. 2019. *Arguments for Access to Justice. Supra-Individual Environmental Claims Before Administrative Courts*. Uppsala Universitet: Uppsala.
- HELLNER, A. 2020. Klimatrelaterad strategisk processföring: Nederländska Urgenda, norska Klimasøksmålet och svenska Preemraff i ett jämförande perspektiv. *Förvaltningsrättslig tidskrift*, 3: 401–426.
- HELLNER, A. och EPSTEIN, Y. 2023. Allocation of Institutional Responsibility for Climate Change Mitigation: Judicial Application of Constitutional Environmental Provisions in the European Climate Cases *Arctic Oil, Neubauer, and l’Affaire du siècle*. *Journal of Environmental Law*, 35(2): 207–227.
- HELLNER, A. och STENLUND, K. 2023 Two Visions of Time: The Different Temporalities of the *Rättsstat* and the Rule of Law *Scandinavian Studies in Law* 69: 253–272.
- HILSON, C. 2013. It’s All About Climate Change, Stupid: Exploring the Relationship Between Environmental Law and Climate Law. *Journal of Environmental Law* 25(3) 359–370.
- HIRSCHL, R. 2011. The Nordic Counternarrative. Democracy, Human Development, and Judicial Review. *International Journal of Constitutional Law*, 9(2), 449–469.
- GALANTER, M. 1974. Why the ‘Haves’ Come Out Ahead: Speculations on the Limits of Legal Change. *Law & Society Review*, 9(2): 95–160.
- Greenpeace Nordic and Others v. Norway (no. 34068/21).
- KARLSSON SCHAFFER, J. 2022. Rättsvisans entreprenörer: Mobilisering för tillgång till rättvisa i civilsamhället. I *Access to justice i Skandinavien* red. Anna Wallerman Ghavanini och Sebastian Wejedal, 361–390. Sverige: Santérus Academic Press.
- KELEMEN, R. D. 2006. Suing for Europe. Adversarial Legalism and European Governance. *Comparative Political Studies* 39(1): 101–127.
- KELLER, H. och HERI, C. 2022. The Future is Now: Climate Cases Before the ECtHR. *Nordic Journal of Human Rights*, 40(1): 153–174.
- KOBYLARZ, N. 2018. The European Court of Human Rights, an Underrated Forum for Environmental Litigation. I *Sustainable Management of Natural Resources Legal Instruments and Approaches*, red. Helle Tegner Anker and Birgitte Egelund Olsen, 99–120. Storbritannien: Intersentia.
- KOBYLARZ, N. och GRANT, E. red 2022. *Human Rights and the Planet: The Future of Environmental Human Rights in the European Court of Human Rights*. Storbritannien: Edgar Elgar.
- Kärandens yttrande den 28 augusti 2023 i Nacka tingsrätts mål 8304-22, tillgängliggjort av Aurora <https://auroramålet.se/juridik/>. Besökt 31 oktober 2023.
- LATOURE, B. 2017. *Facing Gaia. Eight Lectures on the New Climate Regime*. Polity Press: Cambridge.
- LINDBLOM, P.H. 2008. *Gruptalan i Sverige*. Norstedts juridik: Stockholm.
- LINDBLOM, P.H. 2004. Domstolarnas växande samhällsroll och processens förändrade funktioner – floskler eller fakta? *Svensk juristtidning*, 3:229–262.
- LINDELL, B. 2015. *Helhetsbedömningar och intresseavvägningar. En introduktion till användningen av multikriterieanalys och oskarp logik i en juridisk kontext*. Iustus: Uppsala.
- LINDELL, B. 2021. *Civilprocessen. Rättegång samt skiljeförfarande och medling*. 5 u. Iustus: Uppsala.
- López Ostra v. Spain (Application no. 16798/90).

- Müllner v. Austria (no. 18859/21).
- Nacka tingsrätt, beslut den 20 oktober 2023 i mål T 8304-22, tillgängliggjort av Aurora <https://auroramålet.se/juridik/>. Besökt 31 oktober 2023.
- Natur og Ungdom mot Staten v/Olje- og energi-departementet, HR-2020-2472-P, (sak nr. 20-051052SIV-HRET).
- NJA 2005 s. 462.
- NJA 2005 s. 517.
- NJA 2007 s. 718.
- NJA 2015 s. 899.
- NYLUND, A. 2023. Civil Procedure and the Rule of Law in Scandinavia. *Scandinavian Studies in Law* 69: 121–144.
- PEEL, J. och OSOFSKY, H.M. 2018. A Rights Turn in Climate Change Litigation? *Transnational Environmental Law* 7(1): 37–67.
- PEEL, J. och MARKEY-TOWLER, R. 2021. Recipe for Success?: Lessons for Strategic Climate Litigation from the *Sharma, Neubauer* and *Shell* Cases. *German Law Journal* 22: 1484–1498.
- ROGERS, N. 2020. *Law, Fiction and Activism in a Time of Climate Change*. USA: Routledge.
- RUHL, J.B. 2015. What is climate change law? OUPBlog 22 augusti 2015. <https://blog.oup.com/2015/08/what-is-climate-change-law/> Besökt 31 oktober 2023.
- SETZER, J. och HIGHAM, C. 2023. Global trends in climate change litigation: 2023 snapshot. Grant-ham Research Institute on Climate Change and the Environment: 12.
- SHELTON, D. red 2011. *Human Rights and the Environment*. UK: Edgar Elgar Publishing.
- SOU 2010:87. *Skadestånd och Europakonventionen*.
- Soubeste and 4 other applications v. Austria and 11 other States (nos. 31925/22, 31932/22, 31938/22, 31943/22, and 31947/22).
- STENLUND, K. 2021. *Rättighetsargumentet i skadeståndsrätten*. Iustus: Uppsala.
- Stämningensansökan i Nacka tingsrätts mål T 8304-22, p. 1. Tillgängliggjord av Aurora på <https://auroramålet.se/juridik/>. Besökt den 31 oktober 2023.
- Svaromål i Nacka tingsrätts mål T 8304-22, 2023-06-21. Tillgängliggjort av Aurora på <https://auroramålet.se/juridik/>. Besökt den 31 oktober 2023.
- Uricchio v. Italy and 31 other States (application no. 14615/21).
- WALLERMAN, A. 2015. *Om fakultativa regler*. Iustus: Uppsala.
- VAN ZEBEN, J. 2021. The Role of the EU Charter of Fundamental Rights in Climate Litigation. *German Law Journal* 22: 1499–1510.
- Verein Klimaseniorinnen Schweiz and Others v. Switzerland (application no. 53600/20).
- VOIGT, C. 2022. The climate change dimension of human rights: due diligence and states' positive obligations. *Journal of Human Rights and the Environment* 13: 152–171.

